

նուի եւ առանց դրական հաստատուն փաստերու ներեալ չէ կարծենք ըսել թէ ո՞ր գիրը յետոյ աւելցած է: Արդ Ն. Մառ այս փաստերը չունի: Խոսքովի խոսքով ձեւը գրչագրական սխալ է, իսկ գաւառաբարբառային՝ «ասպածն», «ասրոծն» կամ «ասվածն» իր տեսութեան նպաստելէ աւելի՝ զայն բոլորովին անհաւանական կը դարձնեն, ինչու որ «ասված» եւ «ասպած» առանց տարակուսի ամենագործածական եւ 15 դարերու գրականութեամբ նուիրագործուած «աստուած» բառին աղաւաղմամբ յառաջ եկած են, կը մնայ միայն Զէյթունցիներու «ասրոծն», որ նոյնպէս արդիւնք ըլլալու է կրճատման եւ աղաւաղման, բայց թէ ինչպէս՝ այն կը մնայ տակաւին քննելի: Ինչպէս կը տեսնուի աստուած բառի մասին տակաւին որոշ դատաստան մը կտրել կարելի չէ, բայց տարակոյս չկայ, որ բառս Հայերու Քրիստոնէութեան դարձի ժամանակ Աստուածութեան սովորական անունն էր այնպէս, ինչպէս Թեօօ Յոյներու եւ deus Լատիններու քով. այլազգ անկարելի է մեկնել աստուած բառին Քրիստոնէութեան որդեգրուիլը: Մեր քրիստոնեայ նախնիները անոր վրայ այնչափ բարձր գաղափար ունէին, որ հեթանոսական աստուածութիւնները՝ չաստուած, չաստուածացեալ կամ պարզապէս դիք կ'անուանէին եւ ինդիւր չկայ, որ Ագաթանգեղոս անոնց համոզումը գրի կ'առնուր, երբ Աստուծոյ վրայ այնպէս կը խօսի, որպէս թէ Արարիչ նշանակէր: Աստուած իւր արարչութեան բոլոր արարածները Ագամայ առջեւ բերաւ, կ'ըսէ մատենագիրը, տեսնելու համար թէ ինչ անուն պիտի տայ անոնց: Ուսկից յայտ է թէ Արարիչ անունը այս ամէն քանէ յառաջ գիտէր Ագամ. վասն զի նախ կարեւորը այն էր. Աստուծոյ Որդին ալ զայս կը մատնանչէր, երբ կ'ըսէր՝ «այս են կամք իմ, զի ծանկեցն զքեզ միայն ճշմարիտ Աստուած»: Նա մանաւանդ թէ հարկ է որ Ագամ նախ զարարիչն անուանէր, վասն զի որմէ որ կենդանութիւնն առաւ, զայն նաեւ ամէն բան է յառաջ տեսաւ¹:

ԳՈՂԵՏ. Ճ. Ա. ՄԱՏԻՆԵԱՆ

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԼԵՈՆԱՐԴՈՅ-ԲՐԱՄԱՆՏԵ-ՎԻՅՆՈԼԵ ՀԱՄԵՄԱՏՄԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱՊԱՏՄԱՆ ԹՐՋԱՆԵԿԻՆ ՄԷՋ*

Մինչեւ հիմայ եւրոպական շատ անձուկ շրջանակաւ մշակուած «Գեղարուեստի համեմատական հետազոտութիւնն»¹, եթէ նախ Ասիան՝ ապա աշխարհիս որորդն եւ ի վերջոյ նաեւ մարդկութիւնը թէ ժամանակի եւ թէ ընկերական տեսակետով իրր ամբողջութիւն մը նկատէ, պիտի ստիպուի ցայժմ ընդհանուր տիրող այլ եւ այլ հայեացքներ մէկդի թողուլ եւ նոյն իսկ գեղարուեստի նպատակներու ըմբռնողութեան եւ անոնց մասին հետազոտութեան ուրիշ ուղիներ հորդել, որոնք այսօր շատերուն մտքէն հազել թէ անցնին: Ասոր համար այստեղ կը ներկայացնենք օրինակ մը, որ խալկան գեղարուեստի հետախոյզի մը համար ալ նուազ կարեւոր չէ:

«Վերածնութեան» ամէնէն աւելի գնահատուած գործքերէն մին է գմբեթաշինութեան արուեստի մէջ ծնած մեծ շարժումը, որ Լէոնարդո-Բրամանտե-Վինչոլա (Leonardo-Bramante-Vignola) անուններուն հետ կապուած է, զարգացման այն ժամանակը, որուն մէջ ճարտարապետութեան նոր ձեւը յաղթող կը հանդիսանայ՝ հանդէպ տիրող աւանդութեան: Ս, Պետրոս կը բարձրանայ եւ «Գիսուս» (Gesù) եկեղեցւոյն իւր կատարելագործութիւնը կուտայ: Հռովմայ հողին վրայ յառաջագէմ նկրտող այս շարժման վրայ կը հիանանք իրրեւ ստեղծագործութեան մը վրայ, որուն ծագման գրգիռ կրնային շատ շատ Հռովմայ հին յիշատակաւորաններն ըլլալ: Սակայն եթէ նկատի չառնուիք մեծութեան չափերն, այլ մանաւանդ գլխաւորաբար շինութեան ձեւը, այն ատեն կը տեսնուի թէ այն ալ մէկ նոր ձեւ մըն է յօրինուած:

* Առաջիկայովս կը հրատարակենք Պրոֆ. Սարչի-գովիլիէ՝ Leonardo-Bramante-Vignola im Rahmen von gleichender Kunstforschung շատ հետաքրքրական ուսումնասիրութեան թարգմանութիւնը: Մեծահամբաւ Ռուսիայեւոր հոս կը նկատէ յատկապէս հայ ճարտարապետութիւնն իր ինքնատիպ նկարագրաւ՝ յարաբերութեամբ վերածնութեան շրջանին խալկական ամենանշանաւոր ճարտարապետներուն ստեղծագործութիւններուն եւ համեմատութեամբ կ'եղեակացնէ, որ այս հսկայ մտքերը առանձին հայ ճարտարապետութեան՝ եթէ ինքզինքնուրոյն գրեթէ կը նմանին:

ԽՄԲ. «ՀԱՆՐԱՊԵՏ»

¹ Հմմտ. իմ Altai-Iran, էջ 8 եւ 105 ու. Vergleichende Kunstforschung auf geographischer Grundlage, Mitt. d. geogr. Ges. in Wien 61 (1918), էջ 20 եւ 158

ծորէն շարունակեալ շարժման մը, որուն մտադրութիւն եղած չէ: Լէոնարդոյ-Բրամանտե-Վինչոյա կը վերանորոգեն այն զարդացումը, որ իրենցմէ հաջար տարի յառաջ քրիստոնէական եկեղեցաշինութեան մէջ արդէն անգամ մը բարգաւաճած էր:

Ասոր մէջ էականն այն է, որ ճառագայթածաձև շինուած գմբեթը շինութեան գլխաւոր կէտն է, եւ ասի շինութեան ներքնամասը ոչ թէ Բասիլիկայի նման՝ երկարած եւ շինուածատեղին բաժնելով, այլ իրրեւ միութիւն մը քառակուսւոյ վրայ բարձրացող միջնամասնով մը կ'ազդէ, եւ վերջապէս երկարութեան հետ կը հաւասարակշռէ, անիւ՛ր որ երեք նաւի ձեւը կը թողու եւ միանաւեայ սրահի ձեւը կը զգենու: Գմբեթի այսպիսի հետեւողականորէն զարդացուած կերտուած մը անծանօթ էր կայսերական ժամանակի հռովմէական արուեստին: Եթէ գմբեթի ընդհանրապէս ձեռնարկուէր ալ, զայն միայն բուրձով կամ ութանկիւն շինուածոյ մէջ կը գործածէր: Նոյն դատաստանն ընելու է Փոքր Ասիոյ եւ Ասորիքի¹ մէջ եղած հետքերէն դատելով՝ նաեւ անոնց հիւննական սկզբնատպին մասին: Հռովմայեցի ճարտարապետներն երբ քառակուսին կը գործածեն այն ատեն զայն խաչաձև կամարով կը ծածկեն եւ երբ հակառակ այս կամարին շինուածին երկայնաձգութիւն կ'ուզեն տալ, ինչպիսի են Թերման բաղնիքներուն սրահները եւ Կոստանդինոսի Բասիլիկայն Հռովմայ «Հրապարակ»-ին (forum) վրայ, այն ատեն երեք խաչաձև կամարակապ քառակուսիներ իրարու կը կցեն: Միջնավայրն երեք գմբեթով յատկանշուած չէ: Ուսկի՛ք է ուրեմն գմբեթով քառակուսին:

Վերածնութիւնը գմբեթի գործածութիւնը զարգացուց հետեւելով աւանդութեան, որ Բասիլիկայի քառաթեւին (թեւերու հատման կիտին) վրայ գմբեթ մը կը դնէր: Փլորենտիայի մայր եկեղեցւոյ գմբեթն ասոր մէջ ժամանակի մը հոսանքին կը հետեւի, որ վերին խաւիցի եւ Գաղղիոյ մէջ շատոնց ընդունելութիւն դտած էր: Արեւմուտքի միջնադարեան այս գմբեթներն ընդհանրապէս ութանկեան վրայ երդաձեւ կամարներով կը կառուցուէին: Հետեւաբար Բրունելլեսքի (Brunelleschi) մայր եկեղեցւոյ գմբեթին մէջ միայն կը կատարելագործէ շինելու ձեւ մը, որ քաղաքներու մրցակցութեան

մէջ երթալով աւելի մեծ նշանակութիւն ստացած էր: Բնաշխարհիկ այս աւանդութիւններուն հետեւելով էր, որ Լէոնարդոյ ալ իւր մեղիողանեան ժամանակին մէջ իբր ճարտարապետ ութանկիւնը հիմ առած է: Միլանի մայր եկեղեցւոյն — եւ նաեւ՝ Պաւլայի ութանկիւնին tiburioի — իւր տուած ձեւը յայտն ամէնէն աւելի նշանակութեան արժանի է, թէեւ այս շարքին մէջ զանազանութիւն մ'ընելու է, թէ արդեօք գմբեթն երկարաձիգ շինութեան մը երեք նաւերուն ալ առաջքը կը կազմէ թէ միայն առանձինն միջնանաւը կը պսակէ:

Երկարաձիգ շինութեան հետ կապուած այս քառաթեւի գմբեթէն դատ, որուն հոս աւելի մտադրութիւն մը չեմ գործներ, երկրորդ գմբեթածեւ մը յառաջողեմ կը զարգանայ, որ ութանկիւնն անջատ կը ձգէ եւ առաւելապէս մկրտարաններու համար կը գործածուի, ինչպիսի է Փլորենտիայի մկրտարանը (Baptisterium): Ասոր համաձայն ալ Բրունելլեսքի իր «Ս. Մարիամ Հրեշտակաց» (S. Maria degli Angeli) եկեղեցւոյն անկատար մնացած շինութեան հիմնական պատերը կը շինէ: Նմանապէս Լէոնարդոյ, մանաւանդ թէ ինքն իտալական ճարտարապետութեան զարգացման բախտն որոշեց ոչ այնչափ Միլան եւ Պադուա քաղաքներու երկու մայր եկեղեցիներուն մասին իւր խորհրդավճռովն ու կաղապարներովը, որչափ, ինչպէս կ'երեւայ, իւր՝ դարձեալ մեղիողանեան ժամանակին մէջ ինկած մտածութիւններովն այսպիսի աղատակաց գմբեթաշինութիւններու բազմապիսի հնարաւորութիւններու մասին: Զասոնք գլխաւորաբար Պարիսեան B ձեռագրէն եւ անոր վերաբերող Աշբուրհամ (Ashburnham) թերթերէն, ինչպէս նաեւ Codex atlanticusէ եւ իւր օրագրութիւններուն այլեւայլ ցիրցան հետքերէն ի մի ամփոփած է Geymüller Յ. Պ. Ռիհդէրի երկասիրութեան մէջ՝ The literary works of Leonardo II, էջ 38 շր.: Ասոնց համեմատ ժամանակ մը Լէոնարդոյ խորամուխ քննութեան ենթարկած է ճառագայթածաձև գմբեթաշինութիւնը, առթիւ շինութեան ձեւի մը, որուն մէջ միջին ութանկիւնի գմբեթի բոլորտիքն ուրիշ ութ կամարներ կը զետեղուին: Այս ճամբուն վրայ ալ ներկայ յօդուածիս մէջ անոր հետեւիլ չեմ ուզեր¹:

¹ Հմմտ. իմ Kleinasiens, ein Neuland der Kunstgeschichte, նաեւ Amida.

¹ Ասոր մասին ընդարձակօրէն իմ գրութեանս մէջ՝ Die Baukunst der Armenier und Europa, որ երբ այս յօդուածս 1917ին գրեցի դեռ ապուած չէր: Այնուհետեւ այն երկասիրութիւնը լոյս տեսաւ, արդէն: Թալարգիւնը մէջ

վերջապէս գմբեթաշինութեան երրորդ փուլը կը կազմեն կոթողաշէն յիշատակարանները, որոնց ներկայացուցիչն է Ս. Պետրոս, եւ այս խմբին առանձնայատկութիւնն է որ գմբեթը քառակուսւոյ վրայ կը կանգնի եւ հովանաւոր խաչի մը միջուկը կը կազմէ: Կրօնագոյն ժամանակներս ասոր ալ մտաւոր հեղինակը ղէտնարդոյ կը կարծէին համարիլ: Շամբորի (Chambord) դղեակն, որուն սկզբնական ձեւը լէոնարդոյէ ըլլալու է, հովանաւոր խաչաձեւին վրայ գմբեթն այնպէս կարգադրուած է՝ ինչպէս Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն մէջ: Վէյնսլայի կառուցած Gesù եկեղեցւոյն մէջ այս տեսակ գմբեթը նորէն միջուկէն հեռացուած եւ քառաթեւին վրայ դրուած է: Արդ այս գրութեանս նպատակը պիտի ըլլայ ասպացուցանել թէ Խոսրոյ միջին այս զարգացումը կիսկատար կերպով եղած է, անշուշտ հնագոյն աղբեցութենէ ազատ մնացած չըլլալուն պատճառաւ, մանաւանդ թէ գլխաւոր մասերուն մէջ անկէ կախում ունի¹: Արդէն հին քրիստոնէական արուեստին մէջ կրնանք ցոյցնել անոր ամբողջ շարքն զարգացման ամէն աստիճաններովը դասաւորուած: Դժբախտաբար ստիպուած եմ՝ ինծի տրամադրելի եղած անձուկ տեղւոյ պատճառաւ պարզապէս արդիւնքներ հաղորդելով գոհանալ եւ այժմէն իսկ մասնանիշ ընել թէ մանրամասն ասոր նկատմամբ «Հայաստանի վրայ» գրած գործքիս մէջ խօսած եմ:

Ա. Խորհրդութիւններ: Ինչպէս ըսինք՝ Հելլենականութիւնը եւ Հռոմէ քառակուսւոյ վրայ հանգչող գմբեթը զայն չափով կամ իբրեւ կերպական ու նպատակայարմար գլխաւոր ձեւաւերպ մը չեն ճանչնար: Ծանօթ տիպը յիշեցնելու համար կը բաւէ յիշատակել Պանթէոնն եւ Հռովմայ մէջ գտնուող «Torre Pignattaran» յորջորջուած աւերակը²: Այս ծանօթութիւնը կը հաստատուի թ. Զ. Գարու ճարտարապետներու գծած Հռովմայ աւերակ գմբեթներուն ուրուագծերը, որ աւերակներն այսօր անհետ

եղած են³: Քառանկիւնի վրայ հանգչող կախարանաւոր գմբեթներու այն սակաւածիւ բացառութիւնները, ինչպիսինքն՝ օրինակի համար կը գտնուին ի Զերաս Ասորիքի մէջ եւ այլուր, կ'երեւայ թէ արդէն նոյն աղբեր կը տանին կը հասցնեն, որուն վրայ արդ կ'անցնիմ խօսելու⁴:

Ուսկէ՞ ծագում առած է ուրեմն քառակուսւոյ վրայ գմբեթն, առանց որոյ այսօր հազիւ կարելի է ճարտարապետութիւնը խորհիլ: Զօժարակամ կ'ընդունինք թէ Բիւզանդացւոց ծնունդ ըլլայ եւ «Ս. Սոփիա» եկեղեցին կը նկատենք անոր թէ անդրանիկ երախայրիքն եւ թէ միանգամայն գագաթնակէտը: Արդէն «Փոքր-Ասիա» (Kleinasien, ein Neuland) գործոյ մէջ էջ 16 մասնանիշ ըրած եմ այն կէտը թէ ճշմարիտ չէ այս եւ Արեւելքի մէջ այս տեսակին անկէ շատ հին շինուածաձեւեր կան: Եւ կը գտնուին: Հոս քառակուսւոյ վրայ գմբեթն իբր 33 մետր բացուածքով կը կանգնի կրկնաձիգ գօտեւորմամբ կամ կամարակալուութեամբ մը (Verstrebung), որ շատ արժանի է նկատողութեան առնելու: Ասոնք կը գօտեւորեն կամ կը կապեն ոչ միայն ութը խաչաձեւ կանգնած մոյթերը, այլ նաեւ երկու կիսագմբեթները, որոնք արեւելեան եւ արեւմտեան կողմը կը կռնին կամարակիր աղեղներու վրայ եւ նոյն արժէքն ունին, զոր ես խորշաձիգ կամ կոնքաձիգ կամարակալութիւն կամ գօտեւորում կը կոչեմ⁵: Գօտեւորման այս ձեւը կարկառուն ընելու համար այս տեղւոյ թերեւս յարմարագոյն օրինակ մը կը բերեմ Ս. Պետրոս եկեղեցւոյն համար Բրամանտէի յորինած մագաղաթեայ յատակագիծը, որ կը պահօ ի Գիւլանաց մէջ⁶: Եթէ լրացնենք այս ձեռագիր գծագրութիւնը, շոր ամէն դասագրքի մէջ կարելի է տեսնել, այն ասեն մէջ տեղ կ'եղէ թէ քառակուսի միջնագմբեթը, որ ի հարկէ չորս երկար հովանաւոր կամարներու հետ կը կցի, իւր առանցքներուն վրայ գօտեւորած ամրապնդուած է կիսաբոլորակ խորշերով: Ո՛վ չ'աւաղեր որ

այս երկը կը յիշեմ, համառօտելով «Հայաստան» (Armenien) կը կոչեմ եւ իւրաքանչիւր պատշաճ էջը կը կցեմ:

¹ Այս մասին մտաբերութեամբ կարգալու է Պ. Ֆրանկի երկը (Paul Frankl) «Die Entwicklungsphasen der neuen Baukunst»: Հմտ. մատենախօսականս ի թերթին Theologische Literaturzeitung 41 (1916), սիւն 61 եւն:

² Ընտիր հաւթածոյ մը կազմած են՝ Debio եւ Bezolt «Die kirchliche Baukunst des Abendlandes» I, էջ 18 եւն: Բոլորի շէնքերու համար W. Altmann, Die italienischen Rundbauten: Աւթ անկին շինուածքներու համար Monneret de Willard, Note di archeologia lombarda (Archivio stor lomb. XLI, I, 1914):

³ Հմտ. Mongeri, Le rovine die Roma. Stadi del Bramantino, յետոյ՝ Montano, Raccolta de tempii e sepoleri, Գարձեալ Sadeler, Degodet եւն:

⁴ Հմտ. Diez, Die Kunst der islamischen Völker, էջ 78 եւն. եւ իմ գրութիւնս ի թերթին Zeitschrift für Geschichte der Architektur VII, էջ 51 եւն. նմանապէս՝ «Հայաստան», էջ 358 եւն:

⁵ Հմտ. Die bildende Kunst des Ostens, էջ 36 եւն: Գարձեալ Zeitschrift für christliche Kunst XXVIII (1916), էջ 181 եւ Altai-Iran, էջ 227, «Հայաստան», էջ 74 եւն:

⁶ Geymüller, Die ursprünglichen Entwürfe für St. Peter, Տիւր. 30.

այս ճառագայթաձև երազրուած յատակագիծը յետոյ մէկդի թողուած է՝ ի նպաստ երկարաձև շինութեան: Գրեթէ կը ստիպուինք ընդունիլ թէ այսպիսի եկեղեցական պահանջներ ազդած են նաեւ Կ. Պոլսոյ Ս. Սոփիայի եկեղեցւոյն վրայ: Նմանապէս հոն այժմեան երկարաձիգ կազմութեան մէջ արեւելեան եւ արեւմտեան կոնքերուն համապատասխան հարաւ ու հիւսիս երկու կոնքեր դիւրաւ կրնանք կարկնագծութեամբ ներմուծել: Յամենայն դէպս աչքի կը զարնէ այն պարագան, որ կողմնակի նաւերու խորութիւնը կը համապատասխանէ կողմնական կոնքերուն ի միասին առեալ յառաջակալ կամարակիր աղեղներն, որոնք գմբեթակիր մոյթերու մնացած անջրպետին մէջ կառուցուած են¹: Բայց այսպիսի չափմունք այնչափ ատեն խաղալիք պիտի համարուին, որչափ ժամանակ չեն ապացուցուիր գոյութիւն ունեցող շինութիւններ, որոնք վկայեն թէ Ս. Սոփիա եկեղեցւոյ ժամանակ չորեքկոնքեան շինութիւններն արդէն ծանօթ շինուածաձեւ մըն էին:

Արեւմուտքի մէջ ի հարկէ այսպիսի շէքեր բաղձաթիւ քանակութեամբ ծանօթ չեն: Սակայն կարելի է ի վերջոյ Միլանի Ս. Լաւրենտիոն ասոր իրր օրինակ համարիլ: Արդէն սակայն 1904ին երկասիրութեանս մէջ՝ «Ասէնի մայր եկեղեցին» (Der Dom zu Aachen) էջ 33 գրուած է պատկերն այն ատեն Հայաստանի մէջ դեռ նոր պեղուած եկեղեցւոյ մը, որ այժմ Զուարթնոց եկեղեցի կը կոչուի եւ էջմիածնի քով աւերակ մըն է եւ որ այս տեսակին ամենէն նշանաւոր ներկայացուցիչն է: Ս. Գլխգորի այս եկեղեցւոյն մէջ քառարկթակ կոնքէ մը գօտեւորեալ վերամբարձ գմբեթը Ս. Սոփիայի նման քառակուսի արտաքին որմածով մը շրջապատուած չէ, այլ 32 կողերու բաղձանկիւնով մը: Բայց ճշդիւ յայտն մասին Զուարթնոց եկեղեցւոյ տիպարը Հայաստանի մէջ բացառութիւն կը կազմէ: Սովորականն է քառարկթակը քառակուսւոյ մը մէջ պարփակել: Իբրեւ տիպար ներկայացուցիչ մը կը դնեմ պտկը, 1. Ախուրեան գետի վրայ կանգնած Անի արքայանիստ աւերակ քաղաքին Առաքելոց եկեղեցին, Թորամանեան ճարտարապետին առած ծրագրութեան համեմատ: Ի հարկէ հոս չափերը պզտիկ են եւ կարելի չէ Ս. Սոփիայի կամ Ս. Պետրոսի հետ համեմատել: Սակայն ի վերջոյ հիմնապէս նոյն է՝ քառակուսւոյ մը մէջ չորեքրկթակ մը

պարփակուած եւ ասոր համեմատ անկիւններու խցիկները յարակցուած:

Ս. Սոփիայի եկեղեցին կառուցուած է 532—537ին, ապա մասամբ կործանած է 558ին եւ մինչեւ 562 տարին վերստին կանգնուած է: Զուարթնոց եկեղեցին Ներսէս Գ. Շինող կաթողիկոսի (641—661) ժամանակէն է, իսկ Առաքելոց եկեղեցին տասներորդ դարուն մէջ կը ներկայացնէ էջմիածնի այժմեան հայրապետական եկեղեցւոյ Դ—Ե դարուն ունեցած նախատիպը¹: Եթէ Բիւզանդական արուեստին վերջին պատմագրին Wolff² կարծիքին հետեւինք, որ գէթ կը հաւատայ այն հնարաւորութեան թէ նաեւ հայկական արուեստը բիւզանդական դիւրութիւնը փոխ առած ըլլայ, այն ատեն Ս. Սոփիայի եկեղեցւոյ նախկարապետներ դնելու է քառարկթակ տիպարն եւ հայկական արուեստն ալ անոնցմէ ծագած ըսելու է, եթէ ոչ նոյն իսկ Ս. Սոփիա եկեղեցիէն: Այս համեմատ կ'ըլլար արդի տիրող պատմական ըմբռնողութեան:

Բայց արդ խնդիրն այսպէս պարզ չէ: Թողով իսկ այն կէտը թէ հայրապետական հնադոյն եկեղեցւոյն համար Անոյ Առաքելոց եկեղեցւոյն տիպը կրնանք ապացուցանել, ուրեմն հոն Ս. Սոփիա եկեղեցիէն ժամանակաւ յառաջ ու վերջ եղած շարք մը գտնել, Կ. Պոլսոյ մէջ քրիստոնէական ժամանակէ տիպարիս ուրիշ օրինակներ կը պակսին: Միայն Թուրքերը զանի վերստին կ'ընդգրկեն: Այս պարզ իրողութիւններու մէջ զարգացողական-պատմական այնպիսի կարեւոր հետքեր կան, որ անոնց վրայ հոս աւելի մանրամասնօրէն ծանրանալու կը ստիպուիմ: Լէոնարդոյ-Բրամանտէի հարցին համար անոնց մէջ ցայտուն կէտ մը կը ցոլանայ:

Ս. Սոփիա եկեղեցին Կ. Պոլսոյ մէջ միայնակ կը մնայ, Գարձեալ հոն ինչպէս նմանապէս Փղքը-Ասիոյ, Ասորիքի եւ Եգիպտոսի մէջ — չիսօսելով իսկ լիովին Ելլադայի եւ Հռովմայ մասին — թէ քառակուսւոյ վրայ գմբեթի եւ թէ կոնքաձիգ գօտեւորման ծագման համար ամէն յառաջադիր պայմաններ կը պակսին: Արդ զարմանալի է որ Սոփիայի եկեղեցւոյն շինութենէն վերջը՝ առաջինը այն ֆրիստոգուլոսը կ'ըլլայ, որ Մուհամեդ Բ. աշխարհակալին հա-

¹ Այժմեան վիճակը պատկերացուած է Der Dom zu Aachen երկիւս մէջ էջ 41 հմտ. եւ «Հայաստան», էջ 332 եւ 464: Առաքելոց եկեղեցւոյն վրայ էջ 106: Զուարթնոցի մասին էջ 108 եւն:

² Handbuch der Kunstwissenschaft, altchristlichen und byzantinischen Kunst II, էջ 395.

¹ Զափելու է Saltzbergի քով Altchristliche Bau-
denkmale von Konstantinopel, Տիւս. 81.

մար՝ Առաքելոց եկեղեցւոյն տեղը 1463—1471 առաջին մեծ մզկիթը շինեց — ինչպէս ընդհանրապէս կ'ընդունուի Ս. Ստիփան եկեղեցւոյն ծրագրին համեմատ, բայց նաեւ Առաքելոց եկեղեցւոյն խաչաձեւ յատակագծին ազդեցութեան տակ¹ — ասով Մէհմէտիյէ մզկիթը նորէն կոնքաձիգ գտեւորմամբ կը վերսկսի շինել եւ զայն այնպիսի յօրինուածական հետեւողականութեամբ կը գործադրէ, որպիսի կարելի չէ եղած ի դուրս հանել Ս. Ստիփան եկեղեցին՝ ստիպուած եկեղեցական այն պահանջքէն, որ երկայնաձեւ շինուածք մը կը պահանջէր: Արդ հոս ալ վերստին գործունեայ դեր ունեցած չէ՝ արդեօք այն աղբիւրը, որ Ս. Ստիփան եկեղեցւոյն ծագումն իսկ հնարաւոր ըրած է: Այսօր ալ ամբողջ Արեւելքի մէջ Հայերն իբրեւ նշանաւոր դմբեթաշէններ կը գործածուին: Կարելի չէ որ արդէն Բիւզանդական կայսրներու եւ Սուլթաններու մեծագործ շինութիւններու մէջ Հայերը դեր կատարած ըլլան:

Մինչդեռ Կ. Պոլսոյ եւ Միջերկրական ծովուն սահմաններուն մէջ Ստիփան եկեղեցւոյն ծագման հնարաւորութեան համար առ հասարակ պահանջուած պայմանները կը պակսին, անդին Հայաստանի մէջ ասոնք այնպիսի առատութեամբ կը գտնուին, որ Բիւզանդական արքունական եկեղեցւոյն կերտողները՝ Պրոկոպիոսի համաձայն փոքր Ասիացիքն՝ Անթիմիոս Տրաղլացին եւ Խսիդոր Մեթիփնացին, իրեւ մտառու աշակերտներ կ'երեւան Դ. դարէն սկսեալ Հայաստանի ռահվրայ հանդիսացող քրիստոնէական դմբեթաշէն ճարտարապետներուն, ենթադրելով թէ Յոյներու տուած տեղեկութիւնները շինութեան ծրագրին բուն հեղինակին մասին ճշդիւ անոր համար թերակատար չեն, որովհետեւ անի օտարազգի մըն էր: Այս տեղ չեմ ուզեր այս խնդիրը մանրախոյզ քննել, ինչպէս նաեւ ոչ ալ այն կէտը թէ Ս. Ստիփան եկեղեցւոյ նախնական ծրագրին ինչպիսի՞ փոփոխութիւններ կրած ըլլայ: Ասոր 558ի կործանմանէն յառաջ ու վերջին ունեցած վիճակին մասին ամենէն վերջ նորագոյն քննիչն եղած է Գուրլիտտ (Gurlitt)²: Այս առեղծուածը պէտք

էր հանրածանօթ ըլլալ ամէն գեղարուեստասիրող քննիչ եւ զինքը գործակցութեան մղել: Կ. Պոլսոյ յիշատակարաններն ալ նուազ նկատելի դեր մը չեն խաղացած վերածնութեան զարգացման մէջ, ինչպէս Հայաստան, որ մի եւ նոյն իրանեան աղբիւրէն կը քաղէ, ինչպէս նաեւ Խալամական արուեստը:

Հայկական արուեստական շրջանով եւ Ս. Ստիփան եկեղեցւոյն հետ իւր ունեցած աղբիւրով կը մտնենք շինարար արուեստի շարժման մը մէջ որ՝ Լէոնարդոյ-Բրամանտէէ հազար տարի յառաջ ցորչափ գեղարուեստապէս զուտ աղգային հողի վրայ զարգացած է, կը գործէր միմիայն քառակուսւոյ վրայ հանգչող դմբեթով եւ ճառագայթաձեւ յօրինուածութեամբ կոնքաձիգ կամարակալութեամբ: Այս մեծաթուիչ շարժումը յետոյ թողնով Հայաստանի մէջ ունեցած անդրադոյն կեանքը, կը շարունակեն զայն Թուրքերն ի Կ. Պոլիս եւ քիչ վերջը Լէոնարդոյ-Բրամանտէ: Արդ Խալաքի երկու ճարտարապետներն բոլորովին ինքնակաջ կը ձեռնարկեն, թէ Արեւելքի շարժումը, ըլլայ հայկականն ինքնին, ըլլայ Կ. Պոլսոյն, ազդեցութիւն մը ներգործած է անոնց վրայ: Կամ թէ կ'ան միջին օղակներ մէկ կողմանէ Հայաստանի հին քրիստոնէական ծաղկման եւ միւս կողմանէ 1453էն վերջ Կ. Պոլսոյ մէջ եղած զարգացման միջեւ:

Լէոնարդոյի՝ ճառագայթաձեւ դմբեթի ուսումնասիրութիւններն ամենամեծ մասամբ ուսումնակիւնը հիմ առած են, ուստի հիմնական ձեւ մը, որ ինչպէս ըսինք սովորական էր իր հայրենիքին մէջ, ինչպէս նաեւ վերին Խալաքի մէջ: Կրնայ ըլլալ, որ զինքն անմիջնորդաբար առ այս միշտ ըլլան Բուզանդիքեայ հիմնորմերը՝ Ս. Մարիամ Հրեշտակաց եկեղեցւոյ (S. Maria degli Angeli): Սակայն նաեւ հնարաւոր է թէ զինքն այս ուղղութեան դրդած ըլլան ճշդիւ Կ. Պոլսոյ եւ ընդհանրապէս Արեւելքի բաղնիքները: Ասոր ապացոյցն է այն նորանշան իրողութիւնը, որ Լէոնարդոյ անջրպետի միութեան բարձր գաղափարն իւր այս ծրագրներուն մէջ երբեք աչքի առջեւ չունի, գլխաւորաբար ընդհակառակն միջնափայրի դմբեթայարդ միջոցը նուազ բացառութեամբ՝ դռներով բոլորաձեւ անոր շուրջը դասաորուած միւս դմբեթայարդ տեղերուն հետ կը կապէ: Այսպիսի բաղնիքներու իբրեւ օրինակ երկու յատակագիծներ յառաջ կը բերեմ, մին դարձեալ միեւնոյն աւերակ Անի քաղաքէն պտկը. 2, որմէ յառաջ բերինք արդէն Առաքելոց եկեղեցւոյն յատակագիծը եւ

¹ Հմմտ. Gurlitt, Die Baukunst Konstantinopels, էջ 59 եւ Diez, էջ 133.

² Վիեննայի Համալսարանին Գեղարուեստական-պատմական Հաստատութեան առնթերակայն Dr. H. Glück Ս. Ստիփան եկեղեցւոյն հիմերն ըստ հնարաւորութեան քննելու յանձնարարութիւնն ունէր, սակայն 1915-1917 միջոցին երբ Կ. Պոլիս կը գտնուէր գերախտաբար հնարաւորութիւն ունեցած չէր քննութիւնը կատարելու:

երկրորդը՝ Կ. Պոլսէն (Պոլս. 3), որ հանրածանօթ Սինանի (1489—1578) շինուածն է։ Հայկական բաղնիքն արձանագրութեան համաձայն Ժ. Գ. դարէն է եւ մեր առջեւ կը պարզէ քառակուսի միջնագմբեթ մը, որուն առ ի շեղ անկիւններէն, Հռիփսիմեանց եկեղեցւոյն տալին¹ համեմատ, դռներ կը տանին դէպի կողմնակի չորեքկուսի տեղեր։ Ասոնք ի միասին շրջափակուած են արտաքին որմերով քառակուսւոյ մը մէջ եւ յունական խաչաձեւով մը՝ որ դէպի միջնագմբեթ կը միտի։ Կ. Պոլսոյ բաղնիքը — Այա Սոփիա համամ կոչուածը, որմէ մանրամասնութիւններ կ'առնուի, այսպիսի շատ մը տեղեր ունի — միջնագմբեթը կրող ութանկիւնի միջնավայր մ'ունի եւ դարձեալ անկիւններու մէջ դռներ, որոնք ուրիշ չորս տեղեր կը տանին, որոնց մէջ փոքրիկ միջնագմբեթներու շուրջը մեծ խորշեր կողմնակի շինուած են։ — Արդ այս տեղ երկու օրինակներու մէջ իրրեւ արեւելեան բաղնիքներու տիպար ներկայացածը ճշդիւ այն է՝ զոր կը գտնենք Լէոնարդոյի ուրուագծերուն մէջ, որոնք տեսականօրէն ութանկիւնի վրայ հիմնուած են։ Համեմատելու է Geymüller-Richterի քով ի մի հաւաքուած օրինակները։ Նաեւ այս կէտին չեմ ուղեր այս տեղ մանրամասնօրէն հետեւիլ։ Dr. Glück արդէն արեւելեան բաղնիքներուն վրայ յատուկ ուսումնասիրութիւն մը կը պատրաստէ (Հտր. ԺԲ, Հաստատութեանս երկասիրութեանց)։

Բացի այս ութանկեան վրայ հաստատուած շինուածաձեւէս, Լէոնարդոյի ձեռագիր գծագրութիւններուն մէջ շատ անգամ կը գտնուի շինուածքի երկրորդ գաղափար մը, որ փլորեն տիպէ չի կրնար ծագած ըլլալ, եւ որչափ այսօր կարելի է ապացուցանել ընդհանրապէս միայն երկու տեղ արեւմտեան Եւրոպոյ մէջ գործածուած է, այն է՝ Germigny-des-Près, Օրլէանի մօտ 806² տարին եւ Միլանի Ս. Սատիրոյ (S. Satiro), 879ին շինուած, թերեւս առաջինն նմանութեամբ³։ Որովհետեւ ամէն բան նպաստաւոր է այն կարծիքին թէ Լէոնարդոյ իւր ճառ վասն Գմբեթի (Trattato delle cupole) Միլանի մէջ նախ յօրինած է, գծուարին չէ ըսել թէ խնդրոյ տակ եղած տիպը՝

Ս. Սատիրոյէն ազդուած ըլլայ։ Եւ սակայն կրնային հոս ալ կարեւոր աղբրներ գուշակուիլ։ Լէոնարդոյի այս ձեւին բազմաթիւ յատկագծերը կը գտնուին Geymüller-Richterի քով (The literary works, II, էջ 42) իբր Գ. խումբ հաւաքուած ի միասին եւ Տախտակներու վրայ նմանահանուած։ Ուստի դանց կ'առնուի Geymüller-Richterի փաստերը նորէն յառաջ բերել։ Ասոր հակառակ Geymüller-Richter ճշդիւ ամենէն կարեւոր թերթն ի Codex atlanticus անտեսած են։ Հոս կը տեսնենք ի թղ. 37 (Fol. 37, Տխտ. CVII, ճեմարանի Sinceiի հրատարակութեան) շինութեան ձեւերու յորդառատ լիութիւն մը, որոնք միմիակ բացառութեամբ՝ ամենքն ալ միեւնոյն շինուածաձեւի պէսպէսութիւններն են։

Հոս խնդիրը ձեւի մը շուրջը կը դառնայ, զոր ես «Միջնանցուկներու վրայ հանգչող կոնքածեւ քառակուսի» կը կոչեմ¹, այս է յատկագիր մը, որուն երկու տեսակետով քառակուսի մը հիմ կը կազմէ։ Նախ քառակուսի որմերու մէջէն չորս կողմն ալ դէպի առանցքները կը կանգնին այն մեծ կիսաբոլոր շինքերը, որոնց մասին արդէն վերը խօսուեցաւ։ Սակայն գմբեթն անմիջնորդաբար այս պատերուն վրայ չի հանգչիր, այլ երկրորդ ներքին քառակուսւոյ մը վրայ, զոր կը կազմեն չորս նեցուկներ, մոյթեր (Germigny) կամ սիւններ (Ս. Սատիրոյ)։ Լէոնարդոյ միշտ փոքրիկ քառակուսիներ կը գծէ, ուրեմն մոյթեր՝ հակառակ այն տալին մեղիողանեան ներկայացուցիչներու²։ Արդէն իմ երկիս մէջ՝ «Կերտիչ արուեստն յԱրեւելս»³, (Die bildende Kunst des Ostens), էջ 47, մտադիր ըրած եմ թէ Լէոնարդոյի գծագրութիւններն այն երեւոյթն ունին, թէ ուրուագծեր ըլլան այն հայ ճարտարագետին, որ 624—

¹ Հմմտ. Die bildende Kunst des Ostens, էջ 38, նաեւ Zeitschrift für Geschichte der Architektur VII, էջ 70։ «Հայաստան», էջ 95։

² Ֆրանկլի (Frankl, Die Entwicklungsphasen der neueren Baukunst, էջ 37) նորանշան սխալմունքն՝ որ այս քառակուսիներն ոչ թէ մոյթ եւ այլ օժանդակիչ շինուածամասեր կը համարի, հասկնալի կ'ըլլայ այն ատեն, երբ մտադիր ըլլանք թէ ինքը Ռիչդերի քով առաջին մանրակրկիտ որոնած չէ եւ բաց աստի ուշադիր եղած չէ թերոյթին։ Եթէ Ֆրանկլը ըսածը ճիշտ ըլլար, այն ատեն Լէոնարդոյ ճանչցած ըլլալու էր զուտ կոնքածեւ քառակուսւոյ հայկական տիպը, կէտ մը զոր շատ կը բազմաթիւ ապացուցանել կարենալ։

³ Հմմտ. նաեւ «Հանդ. Ամս.» 1916, էջ 170—190, ուր համառօտիւ թարգմանուած է գրքին Հայ ճարտարագետութեան հայոց մասը հանդերձ համապատասխան պատկերներով։ ԽՄԲ. «ՀԱՆԳԻՍԻ»։

¹ Հայաստան, էջ 82։ Այս առթիւ յիշենք հնդկական օրինակներ ալ, ինչպէս՝ Թաճ Մահալ Ալագա։

² Հմմտ. իմ Der Dom zu Aachen, էջ 39։ Altai-Iran, էջ 290։

³ Ի վերջոյ Հմմտ. Rivoire, Le origini della architettura lombarda I, էջ 272։

631ին շինած է Բագարանի մայր եկեղեցին՝ նոյնպէս Ախուրեանի վրայ, Անւոյ հարաւակողմը¹։ Միայն արտաքին ճարտարապետութիւնը, որ գմբեթին հետ կապած է հին դասակարգը, կ'արգելու այս սխալ կարծիքը։ Ասոր մասին ալ դարձեալ իմ հայկական գործքիս կը յղեմ։

Ծանօթ է որ հնաւոր է, մանաւանդ թէ հաւանական, որ Լէոնարդոյ Հայաստան գացած է։ Ասոր մասին վերջաբանին մէջ կը խօսիմ։ Անոր շինուածային գաղափարներուն շրջանակին մէջ տեսնուած իրողութիւններն ինծի նոր ապացոյց մը ընծայել կը թուին, թէ նա Տաւրոսի սահմաններուն մէջ գեղեցիկ է։ Բայց առ այժմ ինծի համար կարեւորագոյն է՝ համեմատութեան ճամբով ապացուցանել թէ առաջին հաղարամեակին Հայաստանի մէջ, երկրորդ հաղարամեակին մէջ՝ գմբեթաշինութեան զարգացումը համանման է։

Լէոնարդոյի ուսումնասիրութիւնները վերածնութեան մէջ ճառագայթաձեւ գմբեթաշինութեան խորամուխ քննութեան միայն ներածութիւնը կը կաղմեն։ Միտ դնելու է որ իւր քով հայկական հոգւով միայն ճշդիւ կոնքաձեւ քառակուսիները կազմուած են։ Միայն անոնք են, որ կը ձգտին պահելու անջրպետի միութիւնը, որ գմբեթի եռութեան կը համապատասխանէ եւ ոչ թէ ութանկեան նման՝ կը ցուցնեն այն անըմբռնելի միտութիւնը, յատակադժին մէջ երկրաչափօրէն բաշխելու վայրերը, որոնք միայն դռներով իրարու հետ կը կապուին։

Լէոնարդոյի գմբեթաշինութեան մասին ըրած մեղիողանեան ուսումնասիրութիւններու եւ այն ժամանակամիջոցին մէջ, որ անցած է իւր անաբանագոյն այն շինութեան միջեւ, զոր ի Շամբոր փրանկիսկոս Ա. ի հրամանով կերտած է, կ'իյնայ Բրամանտէի գործունէութիւնը։ Գեղարուեստագէտ հետազոտչաց եռանդուն ջանքը պիտի մնայ միշտ ստուգելու թէ՛ այս երկու նկարիչներէն ո՞րն արդեօք աւելի ընծայարուեստի մը մասին նկատուի։ Առանց այս հարցման մանրամասնօրէն պատաղելու կը բաղձայի ուշադրութիւն հրաւիրել այն կէտին թէ որչափ կը դիւրանայ խալկական գեղարուեստին ծաղկման ընթացքն ըմբռնել, եթէ ընդունինք թէ Հայաստանի եւ ընդհանրապէս Արեւելքի

մէջ շօշափման աղբրս մ'եղած է։ Այս Ս. Պետրոսէն եւ Շամբորէն կը սկսիմ։

Բրամանտէի Ս. Պետրոսի համար կաղմած ծրագիրը Լէոնարդոյի ձեռագիր գծագրութիւններէն՝ որոնք ութանկիւնը հիմ առած են, կը զանազանի ոչ այնչափ քառակուսւոյ մէջ միջնավայրը ծրագրելով — երկու վարպետներուն այս ներհակութիւնը որոշ յերեւան կու գայ, ինչպէս ծանօթ է Միլանի մայր եկեղեցւոյն գմբեթին մասին իրենց տուած դատաստաններէն եւ Լէոնարդոյ արդէն ութանկիւնէն կ'անցնի քառակուսւոյ իւր Ս. Սատիրոյի մէջ, այսինքն՝ Բագարանի տպովը — որչափ գմբեթի ու կոնքի միջեւ մուծանելով Հափաղանց երկարաձիգ հովանաւոր (տակառածեւ) կամարակապներ, բայց յետոյ՝ ի հարկէ անմիջապէս անոր հետ կապուած անկիւնական վայրերը զոյգ զոյգ ետեւէ ետեւ անկիւնագծի ուղղութեամբ դասաւորելով։ Արդէն Լէոնարդոյ անկեան այնպիսի անջրպետներ գործածած էր իւր ճառագայթաձեւ ութանկիւնի ուրուագծերուն մէջ, սակայն մէկ մէկ հատ՝ արեւելեան բաղնիքներու նման։ Ս. Պետրոսի յատակագիծը նախ ներքին անկեան մէջ յունական խաչը կը դասաւորէ, իսկ արտաքինոյն մէջ՝ աւանդատները։ Վերջիններս Բրամանտէի հնարաւորութիւն կու տան՝ շինուածքին մարմինն արտաքուստ քառակուսի շրջապատի մը վերածնելու։ Արդ արդէն վերն երբ Անւոյ Առաքելոց եկեղեցին յառաջ բերինք ըսինք թէ՛ Հայաստանի մէջ սովորականն է, որ ներքին քառակուսի գմբեթով շէնքերն արտաքուստ ալ քառակուսիով կը շրջապատուին։ Ասոր հետ կապուած է այն, որ Հայաստանի մէջ ալ կրկին անկիւնական վայրերը կը դասաւորուին անկիւնագծի ուղղութեամբ, այնպէս ինչպէս ի Ս. Պետրոս։ Բրամանտէի յատակագիծին քով համեմատութեան համար դնենք հայկական ուրուագիծ մը, ինչպիսի է այն, զոր Հնաստէ¹ ներկայացուցած է, Ս. Հռիփսիմեանց եկեղեցւոյ յատակագիծն ի վաղարշապատ, արդի ԼՂՔիւմաշի մօտ։ Եկեղեցին շինուած է 618ին։ Աւելի հին է երկրորդ եկեղեցի մը, որմէ այսօր միայն աւերակներ մնացած են։ Վիեննայի Համալսարանին Գեղարուեստ - պատմական Հաստատութիւնը ծրագրած է զանի 1913ին իւր հետազոտական ճամբորդութեան առեն²։ Հոս կը տեսնենք միջնաքառակուսւոյ մը վրայ բարձրա-

¹ Վերդիլեալ գրքին մէջ էջ 38, 39 եւ 47 կը դնուին նաև պատկերներ, որոնցմէ մաս մը յառաջ կը բերեմ։ Ընդարձակ ի «Հայաստան», էջ 95 եւ 471 եւն։

¹ Geschichte der bildenden Künste, 2, Abt., III, էջ 328։

² Ի մերձուստ «Հայաստան», էջ 89։

ցած եւ ամբողջ շէնքին վրայ տիրող գմբեթը եւ կոնքերը, որոնք իմասնաւորի մուտքէն դէպի արեւելեան կողակը (apsis) հայող ուղղութեամբ հովանաձեւ (տակառաձեւ) յառաջակալ կցուածներ ունին: Անկիւններն ալ նոյնպէս կոնքերով եւ այն՝ երեքշորորդական գլանի ձեւով գօտեւորուած կամ կամարակապուած են, որոնք միանգամայն անցք են դէպի համանման բոլորակ անկիւնավայրերն՝ ինչպէս ի Ս. Պետրոս: Շուրջանակի շրջապատը քառակուսի մը կամ ուղղանկիւն մըն է՝ ինչպէս Ս. Պետրոս: Կը ստիպուինք ընդունելու որ, երբ գօտեւորումն ի նկատի առնունք, հիմնապէս միեւնոյն գաղափարն է երկուքին մէջն ալ, միայն թէ հայ ճարտարապետը երկուքին մէջ ալ անընդհատ միութիւնը պահելու ուշադիր կը լինայ: Կը տարակուսիմ թէ Բրամանտէ զայն գոհած ըլլայ՝ միայն ստիպուած ըլլալով շինուածքին հսկայական մեծութեան պատճառաւ: Ղաւն զի ինքն ալ գաղափարակից է տակաւին Լէոնարդոյի շինուածքին ծաւալն այլ եւ այլ մասերու քայքայելուն՝ դիտելով յատկազօծին երկրաչափորէն ճոխ ազդեցութիւն մը տալ եւ բացաստի իրեն համար քար գայթակղութեան կ'ըլլայ շէնքն երեքնաւեան յարգարելու հին միտութիւնը: Հայ ճարտարապետը թէպէտ եւ հիմնապէս միեւնոյն միջոցներն ունէր՝ ինչպէս՝ գմբեթաքառակուսին, հովանակամար (տակառաձեւ) կոնքեր եւ քառակուսի շրջապատում (անկիւնագծի ուղղութեամբ երկու անկիւնական վայրերուն հետեւութեամբ), իր շինութեան ծաւալին ամէն փոքրկութեամբն ալ հանդերձ՝ անհամեմատ մեծագոյն ազդեցութիւն մը յառաջ բերած է: Այն երկու օրինակները, զորոնք յառաջ բերի, միայն հնազոյն ներկայացուցիչներն են ամբողջ շարքի մը շինութեանց: Սակայն հայաստանի մէջ շինելու այս ձեւը քիչ վերջ անտես թողուեցաւ, որովհետեւ անընդհատ միութեան պահանջին լիակատար գոհացում չէր տար: Գմբեթի գօտեւորման համար դասաւորուած, սակայն գլխաւոր միջնավայրէն անջատուած անկիւնական տեղերը չափազանց կը վերաւորէին ճարտարապետական զգացումը, որ զարգացում մըն էր միայն գմբեթին ուշ ուրուշ դարձնելով:

Արդ Շամբորի գանք: Ռէմոն կրկին դիտնականք¹ կրցած են հաւանական ընծայել թէ

Լէոնարդոյ է գաղղիական ապարաշինութեան այս այսպէս աչառու կերպով նորաձեւ ոճին հեղինակը: Եթէ ի բաց թողունք հոն անագանագոյն ժամանակի խաթարութիւնները, մանաւանդ գմբեթին միջնավայրին ներքեւ շինուած խղճաձեւ սանդուխտ, այն ատեն յատկազօծ մը կը մնայ, որ Ս. Պետրոսի պէս կը ներկայացնէ յունական բայց հոս առանց կոնքերու խաչ մը: Գմբեթ մը միջնատեղւոյն վրայ, թեւեթեւ մէջ՝ հովանակամարներ (տակառաձեւք) եւ անկիւններուն մէջ գոգաձեւ մասեր՝ շինութեան արտաքուստ խորանարդ ձեւ մը տալու համար: Ինչպէս որ Բրամանտէի Ս. Պետրոսը կրցայ համեմատել հիմնապէս համանման հայկական եկեղեցիներու հետ, նոյնպէս Լէոնարդոյի ապարաքն ալ կրնամ նոյն ոճով համեմատել անընդմիջապէս արեւելեան պաշտօններու հետ: Ապացոյցը շատ ճոխ կրնայ ըլլալ նաեւ եթէ Հայաստանէ ու Ղրաստանէ օրինակներ շարէինք: Սակայն հոս Շամբորի իրը համեմատութեան օրինակ կը բերեմ միայն մօտերս Սամարայի մէջ — Պաղատաի հիւսիսակողմը — պեղուած Բալգուվարայի պալատը զոր 854—859 տարիներուն շինած է Մուտավադգիլ Խալիֆայն եւ որ քիչ մ'ետքն առանց անագանագոյն վնասմանց նորէն կործանած է: Պատկեր Տին մէջ¹ անոր տիպն անարատ ունինք, գոնէ ըստ յատկազօծին: Միջին քառակուսի մըն է եւ անոր հետ ըստ լայնութեան տարածուած կապուած չորս թեւեր, ուրեմն ճշգիւ փրանկիսկոս Առաջնոյն համար Շամբորի մէջ կառուցուած տիպը կը ցուցնէ: Բալգուվարայի մէջ եղածը գահակալութեան եւ ունկնդրութեան սրահներ են: Գոթախտաբար հոն ձեղունը մնացած չէ, բայց Անույ դղեակի ապարանքն եւ Յիկիւզարպասի պալատն ի Ղրաստան աներկբայ կ'ընծայեցնեն գմբեթը ու հովանակամարներ (տակառաձեւք): Այս մասին իմ հայկական դործքի մէջ էջ 266: Բաց աստի Բալգուվարայի պալատը՝ Ս. Պետրոսի պէս՝ կը ցուցնէ հինգ առանցքներու խաչաձեւումը:

Թառաջ բերուած հիմնապէս համանման շինութեան ձեւերով, որոնցմով Լէոնարդոյ եւ Բրամանտէ Խալիֆայն վերածննդեան ճարտարապետութեան ծաղկման ոսկեդարը բերին, եւ որոնք արդէն հազար տարի յառաջ յԱրեւելք գմբեթաշինութիւնը հետեւականօրէն բարգաւաճման հասուցած էին, չի փակուիր այն իրո-

¹ Marcel Reymond et Charles Marcel Reymond, L'énoard de Vinci, architecte du château de Chambord in Gazette des beaux arts LV (1913), I, էջ 387 եւն:

¹ Հմմտ. Herzfeld, Erster vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen von Samarra, էջ 32: Իմ պատկերս Տխտ. Ժ. պատկերէն քաղուած հատած մըն է:

դուրիւններու շրջանակը, զորոնք Հայաստան ու վերածնունդինը կը ցուցնեն միեւնոյն շաւղէն յառաջանալով: Զառադայթաձեւ խաչաձեւ յատկագծէն կ'աճնիմ այժմ անդրադոյն վերջին քայլին, զոր առած են հաւասարապէս Հայաստանի եւ Իտալիոյ մէջ. այս է թէ հոս եւ թէ հնոս եկեղեցւոյ կողմանէ պահանջուած երկարաձիգ շինութեան հակամարտութիւնը գմբեթակաղմութեան հետ: Քառակուսի գմբեթի հիման վրայ բարդաւաճած ազգային զարգացումը Հայաստանի մէջ ընդհատուեցաւ Ե. դարուն երկարաձիգ շինութեամբ՝ արամիական Միջագետքէ ու Փոքր-Ասիայէ ազդուելով: Յերեւան կու գան միանաւան եւ եռանաւան տակառաձեւ կամարակալուած եկեղեցիներ: Այս շարժումը ձեռն ի ձեռն յառաջ կ'ընթացնայ եկեղեցական այն հոսանքին հետ, որ յատուկ գրի մը գիւտէն ետքը հետամուտ եղած էր ասորական եւ յունական եկեղեցւոյ գանձերու թարգմանութիւններով հայկական մատենագրութիւնը ճոխացնել: Իտալիոյ մէջ ալ նորոգողութեան հանդէպ վերանորոգութեան հոգին է, որ արուեստաւորներու անհոգ ձգտումներուն վերջ կը դնէ եւ եկեղեցական պահանջքին վերստին օրէնքի նշանակութիւն կու տայ: Արդ Հայաստանի մէջ հին քրիստոնէական գմբեթաշինութեան զարգացման մասին հետազոտութեան մէկ կարեւոր արդիւնքն այն է թէ, երբ ազգային մատենագրութիւնը կը մարի, այսպէս կոչուած «Ոսկեդար» ուստեն, շինարար արուեստը՝ հակառակ ամէն իրապէս ապացուցանելի տակառակամար ու միթաշէն եկեղեցիներու՝ իր հին գմբեթաձեւովը կը տոկայ եւ ի վերջոյ անգմբեթ երկայնաշինութիւնը վերստին կատարելապէս յետ կը մղէ: Որովհետեւ բնաշխարհի ճարտարապետութիւնը բաւական զարգացած էր Դ. դարուն նախ քան Միջերկրական արուեստի խուժելը, կրցաւ՝ երկու դարու պատերազմէ վերջ յարձակումը յետ ընկրկել: Անգմբեթ երկարաշէն վերջին հնագոյն եկեղեցին, զոր կրնամ Հայաստանէն ցուցնել, 622էն է, Անուոյ միջնաբերդին մէջ¹: Անկէ ետեւ գրեթէ միայն գմբեթաւոր եկեղեցիներ կը կառուցուին, բայց ի հարկէ մեծաւ մասամբ երկարաձիգ գմբեթաւոր եկեղեցիներ, որոնք Դ. դարուն բոլորովին անծանօթ էին: Նկատողութեան արժանին այն է, որ Հայերը շինութեան միեւնոյն ձեւը զարգացուցին այն ճամբով, ինչպէս Իտալիոյ մէջ

վիսյուա, միայն թէ անոնք հոն ալ գմբեթաշինութեան հիմնական օրէնքներուն շատ աւելի հաւատարմօրէն փարեցան քան թէ Իտալացիներ:

Դէպի երկայնութիւն միտող եկեղեցական պահանջքին հետ յարմարելու համար հայ ճարտարապետները փորձեցին նախ Գ. դարու հին ազգային ճառագայթաձեւ տիպը: Անուոյ Առաքելոց եկեղեցին կը ներկայացնէ անարատ հին տիպը, իսկ Աւանի եկեղեցին կը ցուցնէ թէ ինչպէս արդէն դէպի արեւմուտք՝ արեւելք կը տարածանի: Միջնորդութեան սիրուած ձեւ մը եղած է այնուհետեւ այն ձեւը, որ Արեւմուտքի մէջ ծանօթ է «եռակոնքեան» անուան տակ: Եռակոնքեանի մէջ արեւմտեան խորշի տեղ կը բռնէ երկարաձիգ թեւ մը, թէ միանաւան եւ թէ եռանաւան ձեւին համար¹, այսպէս ծագած է շինութեան այն ձեւը, որ իմասնաւորի կողմէն (Քէօն) մէջ, այնպիսի ճոխ զարգացման հասած է, որ ի վերջոյ Բրամանտէի Ս. Պետրոսի ալ բախդն որոշած է: Վերջապէս կոնքերը մէկդի կը ձգուին, զորոնք հովանակամարները (տակառաձեւք) կամաց կամաց աւելորդ կը դարձնեն եւ քառակուսին կ'ամրապնդուէր անոր մէջը զետեղուած միջնամոյթերով: (Աղաղաշապատու Ս. Գայիանէ եւ Է. դարու ուրիշ շէնքեր:) Ասոր վրայ կանգ չեմ ուղեր առնուլ. այս մասին պէտք է ընթեռնուլ «Հայաստան» երկիս մէջ (էջ 179 եւն): Ազգային հին ոճը եկեղեցական նոր պահանջքին հետ ներդաշնակութեան դնելու այս ճիգերէն ի վերջոյ կ'ելլէ շինելու նոր ձեւ մը զոր ես «Գմբեթասրահ» (Kuppelhalle) կը կոչեմ եւ վիսյուայի Gesühին հետ կրնայ համադասուիլ: Ետագայ դարերու մէջ Հայաստանի եկեղեցական ճարտարապետութեան մէջ տիրող տեսակին իբր օրինակ կու տամ Թալէշի (հին անուն՝ Արուճ) մայր եկեղեցին, զոր շինութեան արձանագրութեան համեմատ 668ին կառուցած են Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանը (իբր 662 — 685) եւ իւր Հեղինէ ամուսինը: Գմբեթը կը հանդէպ պատերէն դուրս երկնցած չորս զօրաւոր մոյթերու վրայ, որոնք կը յօդին արեւելեան կողմը դասը եւ արեւմտեան կողմը՝ նմանապէս աղեղներով կամարուած՝ կողմնակի բաց ըլլալով: Բնականաբար Է. դարու վերջերէն ելած այս շէնքը տպոյս առաջին ներկայացուցիչը չէ:

¹ Հմմտ. Ամբողջ դասուն համար «Հայաստան», էջ 137 եւն ու 373 եւն:

¹ Հմմտ. իմ յօդուած «Der Ursprung des tri-konschen Kirchenbaues» Ի Zeitschrift für christliche Kunst XLVIII (1916), էջ 181 եւն:

